

УДК 483 (071.1)

І. В. Беседовська,
викладач

(Коростишівський педагогічний коледж імені І. Я. Франка)

**СЕМАНТИЧНА ПРИРОДА СЕНСОРНИХ ПРИКМЕТНИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ
ТЕМПЕРАТУРИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ
(НА МАТЕРІАЛІ ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ ЛЕСІ УКРАЇНКИ)**

У статті досліджено семантичну природу сенсорних прикметників на позначення температури як бази для похідних слів та значень, що визначають специфіку системної організації аналізованої групи слів. Доведено автономність структури та здатність залучати до свого складу елементи, які належать до інших лексико-семантичних сфер.

Системний підхід до вивчення мовних явищ, що характеризує сучасне мовознавство, сприяє підвищенню інтересу до мовних об'єктів, які справляють враження природних. Такі класи і типи мовознавчих об'єктів піддаються лінгвістичному описові.

У сучасній науці помітне місце займає проблема організації та представлення знань. Оскільки всі людські знання знаходять відбиття у засобах природних мов, дослідження організації знань передбачає вивчення механізмів мови і мовних структур, за допомогою яких ця організація здійснюється. У зв'язку з цим певний інтерес викликають проблеми визначення семантичних полів. Адже вони, з одного боку, – мікрообрази світу, з другого, – природно існуючі системні єдності всередині мовної системи, якою є лексика.

Як показали дослідження колективу нейрофізіологів під керівництвом Н. П. Бехтеревої, семантичні поля не є вигаданою категорією, об'єктом, штучно створеним лінгвістами. У людській пам'яті лексика "закарбована" асоціативно, за принципом спільності семантики [1: 30]. При цьому одне слово внаслідок своєї багатозначності може входити до складу кількох семантичних полів.

Слід визнати, що при необхідності точного визначення лексико-семантичного поля певний суб'єктивізм у виділенні таких полів неминучий, зокрема внаслідок неоднозначності слів, що входять до його складу. Стаття має на меті дослідити семантичну природу сенсорних прикметників на позначення температури як бази для похідних слів та значень.

Семантичне поле має своє ядро і периферію. Ядро семантичного поля характеризується більшою густиною семантичних відношень за допомогою сем лексичних значень слів, а периферія – меншою кількістю цих відношень. На периферії семантичного поля виявляються накладання семантичних відношень інших семантичних полів. Слова на периферії семантичного поля мають лексичні значення, семи яких тільки частково належать до нього, інші ж семи – до сусідніх семантичних полів. У ядрі семантичного поля дуже виразно виявляються ланцюгові зв'язки між семами, тобто виступають багаточленні семантичні опозиції. У семантичному полі, що має кілька мікрополів, одна з його сфер є центром. На периферії цього семантичного поля виступає менший семантичний зв'язок з центром, ніж в окремих його мікрополях. Кожне мікрополе в семантичному полі є, по суті, багаточленною семантичною опозицією. Периферія семантичного поля має семантичні опозиції, що їх окремі семи ідентичності належать до інших семантичних полів.

Знання про навколишню дійсність, які отримує людина у процесі життєдіяльності, існують у її свідомості як "відображення реальної картини через призму понять, що сформувалися на основі уявлень людини, які отримані за допомогою органів чуття і пройшли через свідомість" [2: 91].

Прикметники на позначення температури мають досить складну семантичну структуру, в якій поєднуються різні за ступенем узагальнення ознак лексико-семантичні варіанти, пов'язані між собою відношеннями семантичної похідності. Багатозначна лексема не має певного невизначеного значення, але її лексико-семантичним варіантам властивий спільний семантичний компонент, спільне семантичне ядро.

Аналізуючи лексико-семантичне поле прикметників на позначення температури, які представлені у творах Лесі Українки, можна виділити два мікрополя:

1) прикметники, що позначають низьку температуру, об'єднувальна сема – "низька температура": *прохолодний* (помірно холодний; про повітря, воду, вітер) [3: 8: 341], *холодний* (який має низьку температуру, слабо нагрітий) [3: 9: 116], *морозний* (дуже холодний) [3: 4: 805], *льодяний* (дуже холодний) [3: 4: 584], *зимний* (який має низьку або відносно низьку температуру) [3: 3: 567], *студений* (дуже холодний) [3: 9: 799], наприклад: *В холодну ніч самотній мандрівець в глухім бору знайшов старе кострище; при місяці білів холодний попілець, вчорніло вколо нього пожарище...; І слюзи жінці перебили мову; До каменя холодного припала І гірко, розпачливо заридала; ... і руки простягали, і до неба зверталися засклеплені їх очі, аж тут повів зимний вітерець; Хай пролетить ся пісня одиноко, як вихор через море льодове;*

2) прикметники, що позначають високу температуру, об'єднувальна сема – "висока температура": *теплий* (який має досить високу температуру, середній між гарячим та холодним) [3: 10: 77], *гарячий*

(який має високу температуру, сильно нагрітий) [3: 2: 37], *жаркий* (який дає багато тепла) [3: 2: 510], *пекущий* (який надмірно палить, дуже гарячий, жаркий) [3: 6: 113], *палючий* (дуже висока температура) [3: 4: 31], наприклад: *Вічно красує там розса чудесна, Там **теплий** вітрець; Там, за містом, понад шляхом битим, По **гарячим** кам'янистим полі Йде дівча татарськеє вродливе, Молоденьке, ще гуля по ролі; Вечірній вітер турбував стареньку нашу грушу, і щось таємне і **жарке** нам заглядало в душу; Рудий Хамсін в Єгипті розгулявся, жагою палений, мчить у повітрі, черкаючи пісок сухими крильми, і дише густим полум'ям **пекучим**; Білу чуприну розтріпавши, сиві брови насупивши, з чорних очей розсипаючи то блискавиці **палючі**, то градовиння холоднеє.*

Лексико-семантичні варіанти цих прикметників у межах кожного мікрополя перебувають між собою у відношеннях градації. Градаційними є відношення граматично еквівалентних лексико-семантичних варіантів, що містять у своїй смисловій структурі інтегральний семантичний компонент, але виражають різний ступінь вияву однієї семантичної ознаки, яка входить у спільний семантичний компонент.

Чітко простежуються в поетичних творах Лесі Українки позаконтекстові варіанти лексем *холодний* (який має низьку або відносно низьку температуру) [3: 9: 116] і *льодовий* (дуже холодний, холодний, як лід) [3: 4: 584], які містять спільний семантичний компонент "наявність холоду", наприклад: *Осінь **холодна**, осінь вільготна Панує у нас; Хай пролетить ся пісня одиноко, як вихор через море **льодове**.* Водночас, прикметник *льодяний* має і відмінні семантичні компоненти – порівняння з льодом і більший ступінь вияву ознаки холоду. Контекстові варіанти лексем *холодний* (який справляє неприємне гнітюче враження своєю похмурістю, суворістю) [3: 9: 116] і *льодовий* (сповнений холодною байдужістю) [3: 4: 584] при спільному семантичному компонентові "негативне ставлення" містять і суттєві відмінні компоненти – різний ступінь вираження негативного відношення: *холодний погляд – льодяний погляд. Хто йде, хто йде – на темницю гляне. **Холодний** погляд!.. Ох, як серце в'яне!.. Тіло поета в далекій чужині, – Там, у тій самій **холодній** країні, Серце на смерть отруїли його!*

Смислові градаційні відношення багатозначних якісних прикметників на позначення температури А. В. Висоцький презентує так [4: 49]:

морозний

1 підгрупа: прохолодний < холодний < зимний < студений

льодовий

2 підгрупа: теплий < гарячий < жаркий < пекущий < палючий

Аналіз смислових відношень показав, що ці прикметники вступають у синонімічні відношення з прикметниками інших лексико-семантичних полів. Це чітко простежується в поезіях Лесі Українки. Так, контекстовий варіант лексеми *пекущий* (який завдає глибоких моральних страждань, мучить, непокоїть) [3: 4: 113] синонімічний контекстовому варіантові лексеми *гіркий* (сповнений горя, біди; тяжкий) [3: 2: 74] та *гострий* (який діє рішуче, різко і грубо) [3: 2: 145]. Вони актуалізуються в типовому контексті, що характеризує емоційно-психічний стан людини: *пекучі сльози, гіркі сльози, гостра епіграма.* Наприклад: *Не дивуйте, що думи глибокі Будять речі та сльози **пекучі**, – Так напровесні дзвінки потоки Прудко, гучно збігають зі кручі; Я на вбогім, сумнім перелозі Буду сіять барвисті квітки, Буду сіять квітки на морозі, Буду лити на них сльози **гіркі**; А тепер, коли для мене Жартом злим кінчилась драма І от-от зірватись має **Гостра**, злобна епіграма.*

Помічено непоодинокі випадки, коли лексико-семантичне поле прикметників на означення температури виключно на асоціативній основі (між значеннями існують стійкі асоціації – пряме і переносне значення не мають спільних сем) обслуговує іменники на означення почуттів (гаряча мова, пекучі сльози, холодний погляд). Це стосується і контекстового варіанту лексеми *гарячий* (надзвичайно напружений) [3: 2: 37]: *Як ті блідії рани, бліде обличчя в страдника, що впав, виразно червоніють краплі крові на тім чолі, – не так рясніє піт в робітника під час **гарячий** праці; Може б, та щира, **гаряча** мова Зломила зиму!*

Лексико-семантичні варіанти прикметника *холодний* (який ставиться до кого-, чого-небудь цілком байдуже, не виявляє пристрасті, захоплення; байдужий, безпристрасний) [3: 9: 116] може реалізуватися в поєднанні з абстрактними іменниками, які дають інтенсивну характеристику. У такому контексті він синонімічний з прикметником *байдужий* (який не піддається жодному впливові) [3: 1: 90]. Наприклад: *Що, коли місяць крізь грати освічує стіни порожні Світлом **холодним** і жаским?; Перед сльозами і благанням ревним **Холодна** втримливість, як віск, розтала, – Самсон зняв річ до неї голосом непевним І таємничо мова залунала; Колись так, може, й наша рідна мова зостанеться на загадку вікам німим, **холодним**, дивним трупом слова; Фантазіє! Ти – сило чарівна, Що збудувала світ в порожньому просторі, Вложила почуття в **байдужий** промінь зорі, Збудила мертвих з вічного їх сна.*

Часто два синонімічних варіанти вживаються поруч. У цьому випадку один з варіантів прикметника цього мікрополя є загальнішим за змістом, передає відчуття, викликає у свідомості людини асоціації з температурними явищами та їх вплив на неї. *О, не забуду я тих днів на чужині, Чужої й рідної для мене хати, Де часто так приходилось мені **Пекучу, гірку** правду вислухати.*

Проаналізовані антонімічні лексико-семантичні варіанти виражають одне спільне родове поняття температури, характеризують певне географічне положення і кліматичні умови, які йому властиві, здатність одягу і взуття захищати тіло від холоду, зігрівати його; характеризують ставлення людини до суспільства, людей або оцінюють його здатність переживати радощі й горе. Кожна антонімічна пара містить у своїй смисловій структурі спільний семантичний компонент, на основі якого відбувається порівняння і дається оцінка. З іншого боку, ці антонімічні варіанти виражають протилежні видові поняття, тому у своїй смисловій структурі вони мають також і протилежні семантичні диференційні компоненти, що співвідносяться зі спільним семантичним компонентом. Ці диференційні компоненти означають межу вияву існування спільної семантичної ознаки, за якою відбувається протиставлення і яка міститься в інтегральному семантичному компоненті значення. Тому відмінність між антонімами міститься в поняттєвому ядрі лексичного значення і має семантичний характер. Для встановлення антонімічності прикметників важливу роль відіграє контекст, оскільки їх протиставлення здійснювалося в тотожно-типізованих контекстах. У їх межах антоніми можуть розрізнятися сполучуваністю.

Антоніми, як і синоніми, тісно пов'язані з багатозначністю слова. Оскільки слово може мати кілька значень, то, по-перше, теоретично кожне із значень слова певної семантичної групи може мати антонім; по-друге, практично не до кожного із значень полісемантичного слова існує антонім.

На зв'язок антонімії з полісемією вказується в більшості сучасних праць з лексикології. Так, Ю. С. Степанов зазначає, що антонімія "завжди спирається тільки на одне сигніфікативне значення. Якщо у слова кілька таких значень, то воно може входити в кілька антонімічних рядів, але всі вони будуть прості і завжди двочленні" [5: 29]. На зв'язок антонімії з багатозначністю вказується і в інших працях, виданих останнім часом: "В українській мові є чимало слів, що в прямому значенні не мають жодних антонімічних відповідників, але в переносному вони вступають в антонімічні відношення з іншими словами" [6: 95].

При порівнянні семантичної структури антонімічних слів можна визначити кілька типів співвідношень між багатозначними словами. Насамперед слід виділити слова-антоніми, у яких спостерігається найбільш повний, майже абсолютний паралелізм семантичної структури: розвиток похідних значень таких слів відбувається за однаковими ознаками, внаслідок чого виникають паралельні семантичні структури. У таких словах кожному значенню одного з антонімів відповідає значення другого. Продемонструємо, як це реалізується в поетичних творах Лесі Українки. *Гарячий // холодний*. Який має високу температуру, сильно нагрітий, жаркий, душний. – Який має низьку температуру, слабо нагрітий, морозний, крижаний [7: 48]. *Ой високо сонце в ясній небі стало. Гаряче проміння тай порозсипало; Осінь холодна, осінь вільготна Панує у нас. Теплий // холодний*. Вічно красує там рожка чудесна, Там **теплий** вітерець. І куцик любистку **Холодній** роси поллють, — Не плач, моя рожко, Весна переможе! **Жаркий // холодний**. Вечірній вітер турбував стареньку нашу грушу, і щось таємне і **жарке** нам заглядало в душу. І кучерів моїх ще з того часу **Холоднее** залізо не стинало, І завжди я носив святую ту по красу, І святобливість то мою з'являло.

Отже, лексико-семантичні варіанти аналізованих прикметників характеризуються різноманітністю, складністю антонімічних опозицій у межах лексико-семантичного поля: холодний – гарячий день, літо, вітер, вода, повітря і холодний – теплий місяць, день, повітря, погода, літо, і теплий – прохолодний вечір, день, повітря або холодний – теплий і холодний – жаркий клімат країни...

Свідченням системності антонімії в загальній системі лексики, зазначає Л. А. Новиков, може бути співвідношення антонімів із синонімами. Це співвідношення проявляється перш за все в багатстві синонімії та антонімії. Сам факт багатства членів синонімічного гнізда зумовлює і багатство антонімії. Причому мікросистема, яку утворюють антонімічні компоненти, може взаємно пов'язуватися з мікросистемою синонімічного гнізда [8: 27]. Така системність співвідношення антонімів і синонімів чітко проглядається у творах Лесі Українки.

Гарячий (про сонце, вогонь – який дає багато тепла), *палкий, гострий, пекучий, розпечений* [9: 1: 332]: *Ой високо сонце в ясній небі стало. Гаряче проміння тай порозсипало; Палкого сонця промені ворожі На кладовище сиплються, мов стріли, На те каміння, що вкрива могили, Де правовірні сплять, піддані божі; Не дивуйте, що думи глибокі Будять речі та сльози **пекучі**, — Так напровесні дзвінки потоки Прудко, гучно збігають зі кручі; Розпеченим весняним **гострим** сонцем пашисть Єрусалим.*

Гарячий (який має високу температуру; сильно нагрітий), *жаркий, вогненний, огнистий* [9: 1: 332]: *Вода **гаряча!**; Вечірній вітер турбував стареньку нашу грушу, і щось таємне і **жарке** нам заглядало в душу; Кинувсь огир, наче віща птиця, де гора – орлом перелітає, кида в кручу погляд соколиний, по долинах ластівкою в'ється, понад містом проліта совою, темну ніч пройма **вогненним** зором; Сліди полишили **огнисті** навік.*

Холодний (який відчуває холод), *льодяний, зимний* [9: 2: 582]: *І кучерів моїх ще з того часу **Холоднее** залізо не стинало, І завжди я носив святую ту по красу, І святобливість то мою з'являло;*

Хай пролетить ся пісня самотньо, як вихор через море льодове; ... і руки простягали, і до неба зветалися зашкелені їх очі, аж тут пов'яв зимний вітерець.

Антонімія як семасіологічне явище мовної системи, сутність якого полягає у співвідносній протилежності, носить абсолютний характер. Це пояснюється, на думку А. Висоцького, тим, що антонімічне протиставлення здійснюється не між лексемами у всьому їхньому семантичному об'ємі, а між варіантами, і кожен конкретний вияв реалізації антонімічності як властивості лексико-семантичних варіантів має відносний характер [4: 50].

Значення температури може набувати інше значення, яке відображається у фразеологічних одиницях новим значенням. *Гарячі сльози* (сльози, викликані сильними почуттями) [10: 451]: *І від сліз тих гарячих розтане Та кора льодовая, міцна, Може, квіти зійдуть – і настане Ще й для мене весела весна. Гарячими сльозами мити лице* (плакати) [10: 389]: *Он зоря покотилась – то зірка Покотилась сльозина небесна. Холод і голод* (важкі життєві умови з великими матеріальними нестатками) [10: 751]: *Досить з нього, що не був він Ні голодний, ні холодний.*

Лексико-семантичне поле прикметників на позначення температури, як і будь-яке інше поле сенсорних прикметників, – це система, що характеризується певною структурою. Ядром її є наявність у смисловому змісті лексико-семантичних варіантів аналізованих прикметників спільних, інтегральних семантичних компонентів. Основні смислові опозиції в межах поля будуються за принципом наявності градаційного семантичного компонента і можливості взаємозаміни. Ці мікрополя становлять фрагмент лексико-семантичної системи мови, лексичну мікроструктуру, яка тісно пов'язана та активно взаємодіє з іншими лексико-семантичними полями якісних прикметників смаку, кольору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бехтерева Н. П. Зашифровано природой — разгадано человеком // Наука и жизнь. – 1976. – № 9. – С. 30 – 31.
2. Прокофьева Л. П. Цвето-звуковая картина мира: к постановке проблемы // Вопросы филологии. – 2006. – № 1. – С. 91 – 98.
3. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні / Ред. кол.: І. К. Білодід (голова). – К.: Наук. думка, 1970-1980.
4. Висоцький А. В. Склад та структура лексико-семантичних груп прикметників в українській мові: Дис. ... канд. філ. наук: 10.02.01 / НПУ імені М. П. Драгоманова – К., 1998. – 177 с.
5. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. – М.: Наука, 1975. – С. 29.
6. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
7. Полнога Л. М. Словник антонімів української мови. – К.: Довіра, 1999. – 275 с.
8. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови (семантична структура слова). – Харків: Вища шк., 1976. – 113 с.
9. Словник синонімів української мови: В 2 т. / НАН України. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні. Ін-т української мови / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 1999 – 2000.
10. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. / Укладачі: Л. Паламарчук, В. Винник, В. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1999.
11. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1975 – 1979. – Т. I – II.

Матеріал надійшов до редакції 07.04. 2009 р.

Беседовская И. В. Семантическая природа сенсорных прилагательных для обозначения температуры в современном украинском литературном языке (на материале поэтических произведений Леси Украинки).

Исследовано семантическую природу сенсорных прилагательных для обозначения температуры как базы для производных слов и значений, которые определяют специфику системной организации анализируемой группы слов. Доказано автономность структуры и способность приобщать в свой состав элементы, которые принадлежат другим лексико-семантическим сферам.

Besedovska I. V. Semantic Nature of Sensor Adjectives for Temperature Designation in the Modern Ukrainian Literary Language (on the material of L. Ukrainka's poetic works).

Semantic nature of sensor adjectives for temperature designation as the basis for derivative words and meanings, which define the system organization specificity of the analyzed word group has been researched. The structure autonomy and the possibility of involving the elements, which belong to other lexical-semantic spheres, to its composition have been proved.